

UDK: 338.45:622(497.5-3Istra)"1918/1940"
338.45:691(497.5-3Istra)"1918/1940"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 28. 10. 2013.
Prihvaćeno: 18. 4. 2014.

Prostorni vidici industrijalizacije u Istri od 1918. do 1940.: primjeri razvoja rudarske industrije i industrije građevnih materijala

HRVOJE RATKAJEC

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične studije, Koper, Republika Slovenija

Namjera je članka predstaviti prostorne značajke procesa industrijalizacije u Istri od 1918. do 1940., a naglasak je na ekonomsko-historiografskoj analizi triju industrijskih grana – eksploatacija boksita, ugljena i proizvodnja cementa – koje su bile među glavnim industrijama na području Istre, s time da je istraživanje ograničeno na hrvatski dio poluotoka. Rezultati analize pokazuju da su spomenute industrijske grane poprilično raspršene u prostoru, a za transport sirovina i materijala primarno su se koristile luke. Značajan izvor poduzetničkoga znanja i investicija bio je Trst, iako su se te industrije razvijale i neovisno o njemu, pomoću bankovnih investicija iz Italije. U 1930-ima možemo promatrati i kako su fašistička gospodarska politika i državno vođenje gospodarstva utjecali na usmjerenje tih industrija prema državnoj razini.

Ključne riječi: Istra, industrijalizacija, fašistička gospodarska politika, boksit, ugljenokopi, cementare.

Uvod

Neposredno gledano, industrijalizacija znači uvođenje novih tehnoloških procesa (strojeva) i organizacijskih oblika (koncentracija i centralizacija proizvodnje) u industrijsku proizvodnju, što ima za posljedicu rast broja zaposlenih u industriji i povećano iskorištavanje resursa.¹ Uz to, industrijalizacija u Europi je i dugotrajan proces gospodarskoga rasta od XVIII. stoljeća nadalje i uključuje strukturne promjene jačanjem sekundarnoga (industrija) i tercijarnoga (usluge) sektora nasuprot primarnomu (poljoprivreda), veću potrošnju sirovina, urbanizaciju, viši dohodak po stanovniku i viši životni standard.² Taj proces rasta, koji obuhvaća i uspostavljanje međunarodnih sredstava komunikacije (npr. telegrafa

¹ David LANDES, *The unbound Prometheus*, Cambridge, 2003., 5.

² Paul HUDSON, *The Industrial Revolution*, London, 1992., 2.

i telefona) i međunarodne trgovine, nazivamo i “moderni ekonomski rast” (engl. *modern economic growth*)³.

Namjera je ovoga članka predstaviti prostorne značajke industrijalizacije u Istri od 1918. do 1940. godine. To je vrijeme kad je i europsku periferiju – koja je obuhvaćala manje ili potpuno neindustrijalizirana područja Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Italije – zahvatio proces industrijalizacije. Istodobno je to i vrijeme značajnih političko-ekonomskih promjena za Istru, s obzirom na to da je raspadom Austro-Ugarske Monarhije nakon Prvoga svjetskog rata Istra postala dio Kraljevine Italije kao administrativna jedinica Istarska, tj. Pulska provincija. To je značilo i uspostavljanje novih (fašističkih) ekonomskih odnosa i politika, koje su postale izrazite tridesetih godina kao odgovor na veliku gospodarsku krizu. U članku ćemo se usmjeriti na analizu triju industrijskih grana (eksploatacija boksita, ugljena i proizvodnja cementa) koje su bile među glavnim industrijama u Istri. Istraživačko područje ograničili smo na hrvatski dio poluotoka, ispustivši sjeverni dio, gdje je bila koncentrirana industrija prerade ribe. Razlog tomu je nastojanje da analizom spomenutih triju grana možemo promatrati sve glavne značajke tijekom industrijalizacije u Istri. Mnogo detaljniji pregled procesa industrijalizacije u Istri, koji sadrži i analizu razvoja manjih grana (npr. industrija kamenoloma), može se naći drugdje.⁴

Članak je sastavljen od više poglavlja. Nakon uvodnoga, drugo poglavlje nudi pregled dosadašnjih istraživanja o industrijalizaciji u Istri. U trećem i četvrtom poglavlju predstavljene su metodologija i istraživačke metode. Peto poglavlje sadrži analize razvoja izabranih industrijskih grana, a šesto na temelju analiza nudi glavne zaključke o izabranim problemima industrijalizacije u Istri.

Dosadašnja istraživanja o industrijalizaciji u Istri u prvoj polovini XX. stoljeća

Općenito o tijeku industrijalizacije i razvoju industrije u Istri u prvoj polovini XX. stoljeća postoji malo studija i uglavnom su pregledne.⁵ No u njima možemo naći okvirni uvid u stanje i razvoj industrije na tom području.

Na temelju austrijskoga popisa stanovništva iz 1910., na području Istarske margrofovije, kao administrativne jedinice tadašnjega Austrijskog primorja, tada je u industriji i obrtništvu bilo zaposleno 66 498 od 404 286 stanovnika (16,4%).⁶

³ *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 1: 1700–1870*, ur. Stephen Broadberry, Kevin O'Rourke, Cambridge, 2010., 1.

⁴ Hrvoje RATKAJEC, *Proces industrijalizacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana (Furlanija, Primorska in Istra) (1900–1940)*, doktorska disertacija, Koper, 2012.

⁵ *L'Istria fra le due guerre*, ur. Silvia Bon Gherardi i dr., Roma, 1985.; Darko DUKOVSKI, “Gospodarska i socijalna problematika u izvješćima i vizitacijama fašističkih čelnika u Istri 1925–1931”, *Društvena istraživanja*, 6-7/1993., br. 4-5, 675.-698.; ISTI, *Fašizam u Istri, 1918–1943.*, Pula, 1998.; ISTI, “Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880–1910)”, *Acta Histriae*, 16/2008., br. 3, 233.-260.; Alberto LUCHITTA, *L'economia dell'Istria italiana, 1890–1940*, Gorizia, 2005.

⁶ D. DUKOVSKI, “Uvod u procese”, 239.

Stvaran broj zaposlenih u industriji, tj. industrijskih radnika bio je mnogo manji jer je popis uključivao i zaposlene u obrtništvu, koji su velikim dijelom prevladavali u Istri. Osim toga, popis je u zaposlene u industriji i obrtništvu uključivao i sve pojedince koji su imali nekakvo zanimanje, iako su u vrijeme popisa bili nezaposleni, radili po kućama, bili neregistrirani radnici i sl.⁷

Glavni industrijski centar u Istri bila je Pula, gdje je Arsenal austrijske ratne mornarice (sva brodogradilišta i različite radionice) zapošljavao oko 8000 radnika, od kojih ih je oko 2500 bilo stalno zaposleno (većinom kao kvalificirani radnici), a približno 5500 privremeno (nekvalificirani radnici). Kao takav, bio je najveći individualni poslodavac s obzirom na to da je većina od 28 000 radnika i raznih namještenika (!) u Puli radila upravo u njemu.⁸ Inače su za sve priobalne gradove u Istri bili najznačajniji ribolov i solarstvo, zatim pomorstvo i pomorska trgovina te brodogradnja i različiti obrti.⁹ U skladu s rastom stanovništva u svim većim gradovima (Pula, Piran, Kopar, Rovinj, Pazin) jače se razvijala i mala industrija, tj. obrtnička proizvodnja, uglavnom odjevna, prehrambena i građevinska. Najveći razvoj u priobalnim gradovima (Izola, Kopar, Umag) nakon 1880. doživjela je uglavnom industrija prerade ribe, koja je povezivala agrarnu djelatnost lokalnoga stanovništva (ribolov i proizvodnja agrarnih proizvoda) s industrijskom proizvodnjom na veliko.¹⁰ Od većih industrijskih pogona treba spomenuti i rudnik ugljena kod Labina.

Zbog promjena veličine Istarske, tj. Pulske provincije u usporedbi s prethodnom Istarskom markgrofovijom ne možemo izravno uspoređivati ukupni broj zaposlenih u industriji i obrtništvu u Istri prema austrijskom popisu stanovništva iz 1910. s brojem iz talijanskih popisa stanovništva iz 1921., 1931. ili 1936. godine.¹¹ Iz istih razloga (osnivanje Riječke provincije 1924. i pripajanje Doline i Milja Tršćanskoj provinciji 1931.) ne možemo uspoređivati talijanski popis iz 1921. s kasnijima. Tako možemo najpouzdanije ustvrditi da se, prema talijanskim popisima industrije i obrta iz 1927. i 1937., broj zaposlenih u industriji i obrtu povećao sa 18 964 na 31 956. Gruba usporedba s popisima stanovništva iz 1931. i 1936. pokazala bi da je to 6,4% (za 1927.), tj. 10,8% (za 1937.) ukupnoga stanovništva. Taj rast za oko 60% prije svega je rezultat umjetnoga razvoja određenih industrijskih grana u provinciji s obzirom na to da je talijanska država nakon 1935./36. počela planski stimulira-

⁷ Što se tiče kriterija austrijskih popisa stanovništva i zanimanja za slovenska područja, uključujući područje Austrijskoga primorja, vidi Sabina Ž. ŽAGAR, "Ženske na trgu dela: čas sprememb 1880–1910", *Prispevki za novejšo zgodovino*, 43/2003., br. 2, str. 43.-59. i Jasna FISCHER, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo: družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*, Ljubljana, 2005.

⁸ D. DUKOVSKI, "Uvod u procese", 247., 249.

⁹ Nadja TERČON, *Z barko v Trst: pomorstvo v Piranu, Izoli in Koprju ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850–1918)*, Koper, 2004., 47.

¹⁰ *Isto*, 63.-64., 66.-67.; D. DUKOVSKI, "Uvod u procese", 254.

¹¹ Provincija Pula, odnosno Istarska provincija osnovana je 1923. kao dio Julijske krajine (Venezia Giulia). Lavo ČERMELJ, *Julijska Krajina. Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina*, Beograd, 1945., 5.-11.

ti iskorištavanje rudnoga bogatstva (primarno boksita i ugljena).¹² Osim toga, za strukturu industrije u Istarskoj provinciji u cijelom međuratnom razdoblju i dalje je karakteristična ogromna prevlast obrtničke proizvodnje: prema popisu iz 1937., 83% svih pogona bilo je klasificirano kao obrt (tal. *industrie artigiane*).¹³

Procjena zaposlenih u industriji i obrtu u Puli iskazuje 7008 zaposlenih 1927. i 7072 godine 1937.¹⁴ Pula je dakle u prvoj polovini XX. stoljeća ostala glavni industrijski centar u provinciji, ali je prema procjenama broja zaposlenih u međuratnom razdoblju manjeviše stagnirala. Godine 1923. zatvoren je pulski Arsenal, najveći "industrijski" pogon u gradu, jer Italija nije trebala taj vojno-industrijski kompleks, pa je potkraj dvadesetih godina ondje bilo zaposleno još samo 250 od 8000 radnika koliko ih je Arsenal imao prije rata.¹⁵ Godine 1920. osnovano je dioničko društvo *Società anonima cantiere Scoglio Olivi* s kapitalom od 5.000.000 lira, koje je unajmilo dio Arsenala (nazvan je *Scoglio Olivi*) za utemeljenje svojega brodogradilišta. U tom su poduzeću kao dioničari i upravitelji surađivali lokalni poduzetnici iz Pule i Trsta, s potporom talijanske banke *Banca Italiana di Sconto*.¹⁶ Većinu u upravnom odboru poduzeća imali su tršćanski poduzetnici, koji su zastupali tršćanska brodogradilišta (*Stabilimento Tecnico Triestino, Cantiere San Rocco*) i pomorska društva (*Navigazione Libera Triestina, Adria, Lloyd Triestino, Tripcovich*).¹⁷ *Scoglio Olivi* nije nikada zaživio kao samostalno poduzeće, nego je neprestano tražio državnu potporu za svoju djelatnost. Njegova prisutnost i djelovanje cijelo su vrijeme bili političko-ekonomski problem za fašističku vlast u provinciji. Broj zaposlenih radnika (planirano ih je 2000) sredinom tridesetih godina bio je tek između 150 i 250.¹⁸

¹² "Quando nel 1935 il governo fascista, ... escogita la politica economica autarchica, per l'industria istriana sembra aprirsi una fase nuova. Le risorse minerarie del territorio istriano ben si prestano a rientrare nel programma di sfruttamento delle materie prime nazionali. L'intervento dello stato, sotto forma di investimenti di capitali, di agevolazioni fiscali e di barriere doganali..." Anna MILLO, "L'industria marginale e il governo del sottosviluppo", u: *L'Istria fra le due guerre*, 124.

¹³ *Isto*.

¹⁴ Stefano PETRUNGARO, "Pola, il porte e la sua penisola", u: *Porti di frontiera. Industria e commercio a Trieste, Fiume e Pola tra le guerre mondiali*, ur. Laura Cerasi, Rolf Petri, Stefano Petrungaro, Roma, 2008., 212.

¹⁵ "La debole economia della città era infatti totalmente dipendente dall'Arsenale, la cui chiusura avrebbe avuto contraccolpi rovinosi per il piccolo commercio e l'artigianato..." A. MILLO, "L'industria marginale", 88. Vidi i: S. PETRUNGARO, "Pola, il porte e la sua penisola", 178., 180.

¹⁶ "In particolare risulta molto attiva in Istria all'inizio degli anni venti la Banca italiana di sconto che, ... prosegue una disordinata corsa agli investimenti nelle nuove province... Tra il 1920 e il 1921 la Bis è presente in tutte le più importanti iniziative: nell'Arsa, dove subentra al gruppo Agnelli-Gualino-Giovannini, nella Società elettrica istriana accanto alla Sade, nei 'Cantieri navali del Quarnaro' di Fiume..." A. MILLO, "L'industria marginale", 83.

¹⁷ "Infatti una imprenditoria locale in grado di operare investimento di medio e grande raggio in Istria non esiste. All'epoca dell'impero tutte le industrie istriane nascono o per intervento dello stato (Arsenale) o con capitali provenienti da fuori regione... La partecipazione triestina, espressione della Bct insieme alla Bis, era prevalente rispetto a quella istriana, come appare evidente dalla composizione del consiglio di amministrazione." *Isto*, 85. Vidi i: S. PETRUNGARO, "Pola, il porte e la sua penisola", 181. i D. DUKOVSKI, "Uvod u procese", 159.

¹⁸ A. MILLO, "L'industria marginale", 100.-101. i S. PETRUNGARO, "Pola, il porte e la sua penisola", 186.-187.

Ni ostale industrijske grane nisu se potpuno razvile u međuratnom razdoblju. Velike teškoće, primjerice za rudarstvo i industriju prerade ribe, bile su loše željezničke, cestovne i pomorske veze te posljedično otežan transport proizvoda do klijenata izvan Istre.¹⁹ Unatoč državnim pokušajima 1929. da se u Puli stvori industrijska zona s posebnim poreznim pogodnostima²⁰, kakva je postojala u Porto Margheri u Veneciji²¹, industrijska djelatnost u gradu je stagnirala. Pojedini pogoni, kao što su *Prima Fabbrica Italiana bandiere stampate*, *Canapificio Istriano*, dva mala brodogradilišta (*Razza* i *Venezia Giulia*) te državna tvornica duhana nisu bili dovoljni za veći industrijalizacijski skok. Tek je državna ekonomska politika na kraju velike gospodarske krize, tj. u drugoj polovini tridesetih godina, i to s određenom potporom “novih” i “starih” poduzetnika iz Trsta, donijela presudan polet velikim pogonima rudarske (ugljen), prehrambene (prerada ribe) i građevne (cementara) industrije.²²

Metodologija

Analizu razvoja industrije temeljimo na univerzalnim čimbenicima nastanka, razvoja, koncentriranja i širenja industrije koje ekonomska historiografija koristi u istraživanju razvoja pojedinih industrijskih područja odnosno regija.²³ Opća teorija lokacije (engl. *General location theory*) definira ih kao lokacijske čimbenike (engl. *locational/location factors*) koji neposredno utječu na odluku industrije za djelatnost na određenoj lokaciji. Prvi lokacijski čimbenik su sirovine nužne za industrijsku preradu. Lokacijski čimbenik energija u biti je povezan s dobavom pokretačke snage za industriju i izvorima stvaranja energije. Čimbenik radna snaga obuhvaća različite aspekte, od troškova koji su povezani s kvalificiranošću radnika za određeni posao do broja potencijalnih radnika koji su na raspolaganju. Tržište je značajno za lociranje industrije iz dva razloga: prvi je transport prerađene robe od pogona do konačnih korisnika, a drugi je opseg proizvodnje. Zadnji čimbenik je kapital, i fiksni (zemljište, pogoni, zgrade i slično) i obrtni (novac za troškove radne snage,

¹⁹ A. MILLO, “L’industria marginale”, 95.

²⁰ “Con il Rdl 29 marzo 1929 n. 646 si proclamava infatti a Pola una ‘zona industriale’... una politica di agevolazioni tributarie e doganali...” S. PETRUNGARO, “Pola, il porte e la sua penisola”, 188.

²¹ *Isto*, 190.-191., 211.

²² Što se tiče opće ekonomske situacije i stanja industrije na području Istarske provincije između dva rata vidi i: D. DUKOVSKI, “Gospodarska i socijalna problematika” i A. LUCHITTA, *n. dj.*

²³ Sidney POLLARD, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760–1970*, Oxford, 1981.; John HARRISON, “Heavy Industry, the State and Economic Development in the Basque Region, 1876–1936”, *The Economic History Review*, 36/1983., br. 4, 535.–551.; Brian A’HEARN, “Institutions, Externalities and Economic Growth in Southern Italy: Evidence from the Cotton Textile Industry, 1861–1914”, *The Economic History Review, New Series*, 51/1998., br. 4, 734.–762.; Antonio G. ESPOSTO, “Italian Industrialization and the Gerschenkronian ‘Great Spurt’: A Regional Analysis”, *The Journal of Economic History*, 52/1992., br. 2, 353.–362.

materijala, različite usluge i slično).²⁴ Pored tih ekonomskih i geografskih čimbenika, u ekonomskoj se historiografiji kao povijesni čimbenici ističu još poduzetništvo (engl. *entrepreneurship*) i država.²⁵

Osim toga, opća teorija lokacije tumači kako iz mreže raspoređenosti industrijskih djelatnosti, tj. pogona u prostoru, možemo vidjeti jesu li one povezane preko neke središnje točke, tj. mjesta koje je u pravilu najveći industrijski centar u regiji i najveće središte tercijarnih djelatnosti. Primarna prednost grada kao ekonomskoga središta leži u aglomeraciji, to jest koncentriranju ekonomskih djelatnosti na jednom mjestu. Koncentracija pogona iste industrijske grane u gradu omogućuje određene prednosti za sve pogone, koji međusobno mogu razmjenjivati primjerenu kvalificiranu radnu snagu, određene usluge (primjerice nabava sirovina) i tehnologiju – to jest djelovanje tzv. lokalizacijskoga gospodarskog obrasca (engl. *localization economies*). Koncentriranje industrijskih pogona u gradovima omogućuje i urbanizacijski gospodarski obrazac (engl. *urbanization economies*), kad različite industrijske djelatnosti iskorištavaju prisutnost gradskih usluga.²⁶ Grad dakle ima ulogu tržišta za industrijske proizvode, područja s velikom koncentracijom radne snage, mjesta izvora investicijskoga kapitala za industriju i transportnoga središta. U skladu s time, teorija centara razvoja (engl. *growth-pole theory*) tvrdi da postoje tzv. procesi prelijevanja (engl. *trickle-down processes*), kad gradsko zaleđe (njem. *Umland*) ili šira regija ima gospodarske koristi od razvoja grada jer iz njega dolaze investicije u industriju ili infrastrukturu u zaleđu, što je važno za našu analizu razvoja industrije.²⁷

S obzirom na to da proizlazi iz djelovanja lokalizacijskih i urbanizacijskih obrazaca, teorija centara razvoja pretpostavlja da u gradovima postoji najveća koncentracija industrije i da širenjem urbanizacije i industrijalizacije, tj. *prelijevanjem* nastaje industrijalizirani prostor sa sekundarnim industrijskim/urbanim centrima. Međutim, ostaje pitanje objašnjavaju li ti obrasci u cijelosti razvoj industrije na određenoj lokaciji, što je posebno važno prilikom bavljenja industrijom u gradskoj okolini, gdje su ti obrasci u pravilu slabiji nego u gradovima.

Kao odgovor na to pitanje teorije o razvoju gradova raspoložu još i dinamičnim eksternalijama (engl. *dynamic externalities*), tj. gospodarskim obrascima “MAR” (engl. *Marshall-Arrow-Romer economies*) i “Jacobs” (engl. *Jacobs economies*), koji označavaju “prelijevanje znanja” (engl. *knowledge-spillover*), tj. širenje znanja, inovacija i iskustava susretima i kontaktima među ljudima zaposlenim u jednoj ili više industrijskih grana.²⁸ “MAR-obrazac” objašnjava kako od širenja znanja unutar jedne

²⁴ Igor VRIŠER, *Industrijska geografija*, Ljubljana, 2000., 37.-42. i *Economic Geography*, gl. ur. James Wheeler, 1998., 199.-205.

²⁵ S. POLLARD, *n. dj.*, 117., 122.

²⁶ *Economic Geography*, 130.-133., 135.

²⁷ *Growth poles and regional policies*, ur. Antonio Kuklinski, Riccardo Petrella, The Hague – Paris, 1972.

²⁸ Edward L. GLAESER et al., “Growth in Cities”, *The Journal of Political Economy*, 100/1992., br. 6, 1126.-1152. i Vernon HENDERSON et al., “Industrial Development in Cities”, *The Journal of Political Economy*, 103/1995., br. 5, 1067.-1090.

industrijske grane imaju koristi svi pogoni u grani.²⁹ Suprotno tomu, "Jacobs-obrazac" rast industrije u gradu objašnjava širenjem znanja među različitim tipovima industrija.³⁰ Prema Jacobs, prelijevanje znanja nije ograničeno samo na industriju nego zahvaća i ostale ekonomske djelatnosti u gradu, financijski i trgovački sektor.³¹

Na temelju teorija o razvoju gradova oba tipa dinamičnih eksternalija prisutna su u gradskoj okolini, u kojoj se prenose tehnološka znanja i ideje i gdje poslovno znanje i kapital kruže unutar iste industrijske grane ("MAR-obrazac"), ali i među različitim industrijskim granama i drugim ekonomskim djelatnostima ("Jacobs-obrazac"). Analiza djelovanja "MAR-obrasca" kod različitih vrsta industrije u gradskoj okolini i istraživanje lokalnih poduzetničkih inicijativa i kapitalnih investicija u industriji ("Jacobs-obrazac") omogućuju nam da shvatimo razvoj industrijske djelatnosti izvan grada koji se odvija usporedno s *prelijevanjem*.

Istraživačke metode

Temelj istraživanja je ekonomsko-historiografska analiza djelovanja i poslovanja pojedinih industrijskih poduzeća u rudarskoj i građevnoj grani i njihovih pogona u izabranom razdoblju i prostoru. Kritički i detaljno rekonstruirali smo nastanak, razvoj, poslovanje i potencijalno ukidanje svakog poduzeća. Analizom smo utvrdili prisutnost i djelovanje lokacijskih čimbenika, lokalizacijskih i urbanizacijskih te "MAR" i "Jacobs" obrazaca. Usredotočivanjem na te elemente u povijesti svakog poduzeća mogli smo stvoriti cjelovitu sliku o razvoju izabranih industrijskih grana u prostoru. Osim toga, takav nam pristup istodobno otvara vremensku dimenziju i pomaže nam razumjeti prisutnost i utjecaje različitih ekonomskih odnosa i politika s obzirom na promjene političkih granica nakon Prvoga svjetskog rata i veliku gospodarsku krizu 1930-ih.

Polazni arhivski fond bio je fond poduzeća Trgovačkoga i pomorskoga suda u Trstu (*Tribunale Commerciale e Marittimo*) u Državnom arhivu u Trstu (*Archivio di Stato di Trieste*). Taj je sud od 1862. vodio evidenciju poduzeća registriranih sa sjedištem u Trstu koja su se bavila različitim tipovima trgovačke, industrijske i obrtničke djelatnosti, ne samo u gradu nego na području cijeloga Austrijskog primorja. Međutim, kako je Trgovački i pomorski sud u Trstu ipak bio institucija specifična

²⁹ "The Marshall-Arrow-Romer (MAR) externality concerns knowledge spillovers between firms in a industry. (...) Knowledge accumulated by one firm tends to help other firms' technologies, without appropriate compensation. (...) In this care, industries that are regionally specialized and benefit most from the within-industry transmission of knowledge should grow faster. Cities that have such industries should grow faster as well" E. L. GLAESER et al., "Growth in Cities", 1130.-1131.

³⁰ "Jacobs (1969), unlike MAR and Porter, believes that the most important knowledge transfers come from outside the core industry. As a result, variety and diversity of geographically proximate industries rather than geographical specialization promote innovation and growth. (...) Jacob's theory predicts that industries located in areas that are highly industrially diversified should grow faster." *Isto*, 1128.

³¹ Jane JACOBS, *The Economy of Cities*, New York, 1969., 208.

za Trst i s ograničenom jurisdikcijom (osim grada Trsta i okolice pokrivaio je okruge Sežana, Komen, Kopar, Piran, Podgrad i Volosko), za područje Istre dodatno smo istražili fondove civilnih i kaznenih sudova koji su počeli voditi evidencije o poduzećima 1930-ih. Državni arhiv u Pazinu (DAPA) čuva fond Okružnoga civilnog i kaznenog suda u Puli za međuratno razdoblje (do 1947.). No taj je fond nesređen, s nedostatnim inventarom i zato gotovo neupotrebljiv. Isto tako, DAPA nema fond pulske trgovačke i industrijske komore za istarsko područje, koji bi mogao biti koristan s obzirom na to da su po austrijskim i talijanskim zakonima i komore bile dužne voditi evidenciju, tj. registar poduzeća. Jedini odgovarajući fondovi za našu analizu toga područja bili su opsežan fond Pulske, tj. Istarske prefektуре (*Prefettura dell'Istria di Pola*) za razdoblje od 1923. do 1945., gdje se mogu naći sporadične i raspršene informacije o pojedinim industrijskim poduzećima, te dobro uređen fond poduzeća *Società Anonima Carbonifera ARSA*.

Industrijske grane i poduzeća u Istri 1918. – 1940. godine

Boksitna industrija

Industrija vađenja boksita kao osnovne sirovine za izradu aluminijske aluminija na području Julijske krajine postojala je isključivo u Istri, gdje su se nalazila jedina nalazišta boksita u cijeloj Italiji.³²

Vađenjem i prodajom boksita bavila su se četiri dionička društva i dva društva s ograničenom odgovornošću, a sva su bila osnovana nakon Prvoga svjetskog rata. Ističemo samo četiri najznačajnija. Jedno od vodećih poduzeća bilo je *S.A.M.T. Società Anonima Mineraria Triestina*, koje je kao dioničko društvo osnovano 4. svibnja 1921. sa sjedištem u Trstu. Prvi dioničari bili su iz redova tršćanske ekonomske elite, a prednjačila je glavna tršćanska banka, *Banca Commerciale Triestina* (BCT). Namjena poduzeća bila je vaditi boksit, najprije na lokacijama oko Žminja, Labina i Vižinade, a zapošljavalo je 300 radnika.³³

Poduzeće *Società Anonima Italiana delle bauxiti* (S.A.I.B.) osnovano je 28. svibnja 1924. u Trstu na temelju koncesije za vađenje boksita koju je imao *Sindacato*

³² “In particolar modo importante è la produzione, di cui la Venezia Giulia ha in Italia la esclusività, di un ottimo minerale di bauxite, che trova larghissimo esito all'estero per l'alta percentuale di alluminio contenutavi.” BANCA COMMERCIALE TRIESTINA, *Dati e notizie sulle società per azioni della Venezia Giulia* (dalje: BCT, *Dati e notizie*), Trieste, 1925., XXIX. Prema podacima *Rivista del Servizio Minerario* za 1924., 1923. iskopano je 107 tisuća tona boksita u Italiji. Regione Giulia, tj. Istra, doprinijela je sa 91 tisućom tona (85%) (Livio LIVI et al., *L'economia della Regione Giulia nel 1925*, Trieste, 1925., 28.). Ista je situacija bila i 15 godina poslije, s obzirom na to da *Censimento industriale e commerciale 1937*. donosi da su u Istri te godine iskopali sav boksit u Italiji (334 od 336 tisuća tona) (ISTITUTO CENTRALE DI STATISTICA DELLA REPUBBLICA ITALIANA /ISTAT/, *Censimento industriale e commerciale 1937–1939. Vol. III. Industrie estrattive metallurgiche e meccaniche*, Roma, 1947., 20.).

³³ BCT, *Dati e notizie*, 160.

Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima iz Trsta. Cilj mu je bio naći i analizirati ležišta boksita u Istri i na temelju tih analiza započeti djelatnost poduzeća, tj. opremiti ga za iskorištavanje tih ležišta. Tako je S.A.I.B. imao u najmu (od pulske općine) zemljište za vađenje boksita kod mjesta Boncastello (ili Buoncastello) u pulskoj općini, koje je počeo eksploatirati 1926. godine.³⁴

Poduzeće *Mineraria Triestina* nastalo je 22. studenoga 1920. kao društvo s ograničenom odgovornošću za vađenje i prodaju boksita, s ugovorom među devet suvlasnika, od kojih moramo istaknuti Ernesta Leknera, trgovca iz Trsta, i inženjera Bruna Slocovicha, koji je surađivao i kod osnivanja S.A.I.B.-a. Godine 1922. poduzeće se dokapitaliziralo, a tršćanska obitelj Brunner preko "svojih" poduzeća *Società Anonima Carbonifera ARSA* i *Fratelli Brunner* imala je u vlasništvu dobru trećinu kapitala društva. Taj je događaj bio uvod u tješnju suradnju s ARSA-om. Naime, *Mineraria Triestina* prve je godine intenzivno istraživala na svojim poljima pokraj Labina, gdje je bio glavni pogon ARSA-e, te pokraj Sv. Petra u Šumi i u Višnjaju, koji su se nalazili nedaleko od polja S.A.M.T.-a (Sv. Petar je blizu Žminja, a Višnjan pokraj Vižinade). Zbog ograničenih financijskih sredstava poduzeće je crpilo samo nalazište kod Sv. Petra u Šumi, koji je bio blizu glavne željezničke pruge Pula – Trst, kojom bi poduzeće najlakše transportiralo rudu do pristaništa (u tom slučaju Pule ili Trsta).³⁵

Poduzeće *Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'alluminio* (dalje: *Società...*) osnovano je 23. veljače 1920. kao dioničko društvo u Rijeci s većinskim kapitalom mađarskoga poduzeća *Società dell'alluminio di Budapest* u obliku evidentiranih, ali još neiskorištavanih ležišta rude pokraj Lubenica na otoku Cresu (Comune di San Giovanni) i u okolici Labina (S. Domenica di Albona, tj. Sv. Nedelja i Sumberesi, tj. Stepančići). S obzirom na to da je riječ o poduzeću koje je bilo u većinskom vlasništvu tuđega, netalijanskoga društva, a svoju je djelatnost izvodilo na novom talijanskom teritoriju, uskoro je došlo do "podržavljenja". Na izvanrednom zasjedanju generalne skupštine 10. kolovoza 1922. dogovoreno je da će "talijanski" dioničari (među njima treba istaknuti poduzeće *Società Italiana di Credito Commerciale*, koje je osnovala jedna od glavnih talijanskih banaka, *Banca Commerciale Italiana*) dobiti u vlasništvo 59% dionica, a 41% ostalo je "mađarskim" dioničarima okupljenima oko *Banca Generale Ungherese di Credito in Budapest* (s podružnicom u Rijeci). U skladu s promjenom vlasništva, sjedište poduzeća prebačeno je iz Rijeke u Trst.³⁶

Kao što možemo zaključiti iz opisa poduzeća, primarni lokacijski čimbenik za razvoj te industrije bila je sirovina, jer se iskopavalo ondje gdje su bila nalazišta boksita. Iskopi su bili raspršeni po cijeloj Istri, a najviše koncentrirani oko nalazišta na području Vižinada – Višnjan (Brtonigla kod Novigrada), Žminj – Sv. Petar u Šumi i Labin – Sv. Nedelja. Najaktivniji su bili iskopi na području Labina, gdje su iskopavala sva četiri veća poduzeća (S.A.M.T., S.A.I.B., *Mineraria Triestina* i *Società...*).

³⁴ Archivio di Stato di Trieste, Trieste (dalje: AST), Tribunale Commerciale e Marittimo (dalje: TCM), Rg B IV 70, 28. 5. 1924.

³⁵ AST, TCM, Rg C IV 55, 22. 11. 1920. i 1. 6. 1922.

³⁶ AST, TCM, Rg B IV 1, 10. 8. 1922. i 31. 8. 1923.

Drugi lokacijski čimbenik, zajednički u sva četiri poduzeća, transport je sirovina do tržišta. Transport se odvijao primarno kamionima po cestama od iskopa do pristaništa (Rovinj, Novigrad, Rabac i Plomin). U slučaju iskopa na području Labina poduzeća su investirala u izgradnju žičara (S.A.M.T.)³⁷ ili željezničkih pruga (*Società...*)³⁸ zbog jeftinijega i bržega transporta do pristaništa. S.A.M.T. je koristio Rabac, a *Società...* Plomin, budući da je imala iskope pokraj Sv. Nedelje, koja je bliže Plominu nego Rapcu.³⁹ Upravo je transport sirovine bio velika prepreka za razvoj te rudarske grane jer su poduzeća s jedne strane, zbog lokacija nalazišta, bila prisiljena koristiti lošu i skupu istarsku cestovnu infrastrukturu, a s druge strane nisu raspolagala velikim svotama društvenoga kapitala koji bi mogla investirati u druge načine transporta.⁴⁰ Iz pristaništa je ruda putovala morskim putovima, po svemu sudeći preko talijanskih luka (tršćanska luka nije sudjelovala u tome) do međunarodnih ili domaćih klijenata.

Međunarodni klijenti bili su u državama koje su imale tehnološki i produkcijski jako razvijene metaloprerađivačke industrije, primjerice u Njemačkoj, ili su prolazile intenzivnu industrijalizaciju u međuratnom razdoblju, primjerice Norveška i Sjedinjene Američke Države.⁴¹ Njemačka je bila glavno inozemno tržište za oba najveća dionička društva (S.A.M.T. i *Società...*), s time da je izvoz S.A.M.T.-a u Njemačku i u drugoj polovini tridesetih godina nedvojbeno bio povezan s dobrom političkom i gospodarskom suradnjom između Njemačke i fašističke Italije.⁴² A to je i vrijeme važnog preokreta u eksploataciji istarskoga boksita. Naime, glavni konkurent istarskomu boksitu na domaćem i međunarodnom tržištu 1920-ih i u prvoj polovini 1930-ih bila je Francuska, a poslije, i u manjoj mjeri, i Jugoslavija te Mađarska⁴³. Talijanska autarkična ekonomska politika već je od 1934. nastojala ograničiti uvoz boksita iz inozemstva i zamijeniti ga domaćim boksitom. Ako tomu pribrojimo i stimuliranje domaće proizvodnje aluminijske (u Porto Margheri, Rove-

³⁷ "Poiché la mancanza di strade rende difficile, irregolare e quindi molto costoso il trasporto del minerale estratto, a mezzo camions, dalle cave al punto di imbarco, venne deliberato dal Consiglio d'Amministrazione di costruire una teleferica che possa trasportare il minerale dalle cave di Albona direttamente al punto d'imbarco di Rabaz. La costruzione di questa teleferica, che avrà una lunghezza di chilometri 8,6, si rende tanto più necessaria in quanto la spesa enorme dei trasporti effettuati a mezzo camion rendeva impossibile la concorrenza con le Società di bauxite della Jugoslavia e della Francia..." BCT, *Dati e notizie*, 160.

³⁸ "Va considerato anzitutto che il trasporto del minerale prodotto dalle cave al mare non segue ancora coi metodi più economici, quali sarebbero una teleferica od una ferrovia Decauville ed un pontile d'imbarco a Fianona." AST, TCM, Rg B IV 1, 31. 8. 1923.

³⁹ BCT, *Dati e notizie*, 158.

⁴⁰ Vidi izvješće o stanju industrije za 1930. (Državni arhiv u Pazinu /dalje: DAPA/, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni Economiche della Provincia d'Istria nel 1930, 30.-31.) i 1932. godinu (DAPA, Općina Pula, knj. 119, Le Condizioni..., 24.).

⁴¹ Vidi Ivan BEREND, *An Economic History of Twentieth Century Europe*, Cambridge, 2006.

⁴² "Le maggiori richieste furono più importanti specialmente da parte della Germania. Gli altri paesi ritirarono bauxite dall'Italia fino alla data d'inizio delle inique sanzioni..." AST, TCM, Rg B III 148, 24. 3. 1936.

⁴³ DAPA, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni..., 30.; DAPA, Općina Pula, knj. 119, Le Condizioni..., 37.

retu i Bolzanu), onda nije iznenađujuće da je S.A.M.T. potkraj tridesetih godina većinskim dijelom iskopanog boksita opskrbljivao talijansku industriju aluminija⁴⁴, vjerojatno najviše tvornice u Porto Margheri, koje su bile najbliže (Istri).⁴⁵

Možemo primijetiti da u eksploataciji boksita poduzeća nisu ulagala toliko u tehnološki napredne strojeve ili opremu, nego u zemljišta, osnovnu opremu za kopanje i čišćenje rude te transportna sredstva. Na temelju toga možemo logično izvesti zaključak da su kao radnike zapošljavali lokalne seljake, tj. nekvalificiranu radnu snagu. Inače, ako uspoređujemo podatke Istarske trgovinske i industrijske komore (*Camera di Commercio*, tj. *Consiglio provinciale dell'economia corporativa*) za 1929./1930. s podacima državnoga inndustrijskog i trgovačkog popisa (*Censimento industriale e commerciale*) iz 1927., udio radnika zaposlenih na vađenju boksita bio je oko 5% svih zaposlenih u industriji i obrtništvu u Istarskoj provinciji. To je možda malo, ali industrija eksploatacije boksita bila je po broju zaposlenih radnika druga najveća rudarska djelatnost u provinciji (nakon iskopavanja ugljena). S.A.M.T. je imao oko 400 radnika, što je oko 40% svih zaposlenih u toj grani u Istri te godine, a *Società...* oko 150 radnika.⁴⁶

Lokacijski čimbenici koji su utjecali na nastanak i formiranje industrije eksploatacije boksita nisu favorizirali koncentriranje pogona, tj. mjesta vađenja, pa ne možemo govoriti o prisutnosti lokalizacijskoga obrasca. Na prvi se pogled čini da su poduzeća mogla surađivati pri transportu iz nalazišta kod Labina. Međutim, S.A.M.T. je nakon integracije S.A.I.B.-a i *Minerarije* 1930. koristio pristaništa Rabac, Rovinj i Novigrad, a *Società...* pristanište Plomin. ARSA, s kojom je *Mineraria* surađivala 1920-ih, imala je svoja pristaništa u Štalijama i Bršici. Sva spomenuta pristaništa zaista su blizu jedna drugih, ali to ne znači da su bila međusobno bilo kako povezana.

Sva su poduzeća imala sjedište u Trstu, ali su poduzetničke pobude i kapital dolazili iz različitih područja. Pri osnivanju i početnom razvoju dvaju najvećih poduzeća (S.A.M.T. i *Società...*) sudjelovao je bankovni kapital (BCT za S.A.M.T. i *Banca Generale Ungherese di Credito* iz Budimpešte, tj. Rijeke za *Società...*). Isto su tako u oba poduzeća vodeću ulogu imali dioničari, tj. upravitelji koji nisu bili iz Trsta. Naime, S.A.M.T. je od 1926. bio u vlasništvu kanadskoga poduzeća *Aluminium Ltd.* iz Toron-

⁴⁴ Količina iskopanog boksita 1937. bila je gotovo dva puta veća nego godinu prije (206 285 tona, što je 2/3 ukupno iskopanog boksita u Istri po podatku iz *Censimento industriale e commerciale* za tu godinu). Taj je porast rezultat ogromnog domaćeg interesa u usporedbi sa 1936. godinom. Izvoz (Njemačka i Norveška) bio je nešto manji nego prijašnje godine, ali svejedno važan zbog viših cijena koje je boksit dostizao u inozemstvu. Učinak fašističke autarkične politike u tom času vidljiv je u odnosu između prodaje u inozemstvu i na domaćem tržištu – 1936. poduzeće je izvezilo približno 2/3 rude, a 1/3 plasiralo na domaćem tržište, a godinu poslije 2/3 prodavalo je na domaćem tržištu, a 1/3 u inozemstvu (AST, TCM, Rg B III 148, 31. 3. 1938).

⁴⁵ U Porto Margheri pokraj Venecije bile su dvije tvornice aluminija: *Società alluminio veneto anonima*, vlasništvo skupine *Alusuisse* iz Švicarske, koja je bila povezana s Giuseppeom Volprijem, i *Industria nazionale dell'alluminio*, vlasništvo kemijskoga giganta *Montecatini* (Rolf PETRI, "Il sistema portuale del Medio e Alto Adriatico", u: *Porti di frontiera*, 22.-23.; S. PETRUNGARO, "Pola, il porte e la sua penisola", 204.; DAPA, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni..., 32.).

⁴⁶ DAPA, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni..., 30.-32.

ta u Kanadi, a u upravljanju *Società*... sudjelovale su dvije skupine: tršćansko-istarska i riječko-mađarska.⁴⁷ Prva si je osigurala primat u vrijeme “podržavljenja” poduzeća, u čemu ju je podržala *Banca Commerciale Italiana*, tj. njezina podružnica *Società Italiana di Credito Commerciale*. Druga je skupina pri osnivanju poduzeća imala u vlasništvu nalazišta boksita, a poslije je doprinosila svojim znanjem, tj. poslovnim vezama. Prvi tršćanski poduzetnički poticaj došao je iz *Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima*, koji je raspolagao znanjem i kapitalom za osnivanje S.A.I.B.-a. Drugi značajni poduzetnički poticaj iz Trsta bila je investicija Brunnera i njihove ARSA-e u *Minerariju*. Kod oba poduzeća možemo primijetiti i suradnju različitih trgovaca, poduzetnika ili odvjetnika kao suvlasnika, i iz Trsta, Rijeke i Beča i iz “stare” Italije. Možemo ustvrditi da je ta industrijska djelatnost, s obzirom na to da nije bila toliko kapitalno intenzivna, bila privlačna za različite tipove investicija iz različitih područja. Najviše ih je bilo iz Trsta. To je primjer “Jacobs-obrasca”.

Za “MAR-obrazac” imamo više primjera. Prvi je osnivanje i razvoj S.A.I.B.-a pomoću znanja i kapitala koje je imao *Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima*. Tu možemo dodati sudjelovanje inženjera Slocovicha pri osnivanju *Minerarije* i poslovnu suradnju s ARSA-om. Drugi, i najznačajniji, primjer ujedinjavanje je S.A.M.T.-a sa S.A.I.B.-om i *Minerarijom*, manjim poduzećima koja su imala svoja nalazišta u Istri 1930. godine. Ujedinjenje i posljedična inkorporacija obaju poduzeća u S.A.M.T. shvaćeno je kao prigoda za konsolidaciju i razvoj na početku velike gospodarske krize.⁴⁸ Riječ je o primjeru horizontalne integracije poduzeća u istoj grani budući da je osnovna namjera integracije bila koncentracija postojećih rudnika i nalazišta u okviru jednog vlasnika, S.A.M.T.-a.

Ugljenokopi

Slično kao u industriji eksploatacije boksita, i za formiranje industrije vađenja ugljena odlučujući lokacijski čimbenik bila je sirovina. Središte ove industrije u Julijskoj krajini, preciznije u Istri, bilo je na području Labina (Krapan i Vinež). Godine 1881. *Trbovljansko ugljenokopno društvo (Trifailer Kohlenwerks-Gesellschaft)* kupilo je postojeći rudnik, koji je do tada bio vlasništvo *Jadranskog ugljenokopnog društva Labin*.⁴⁹ Od sredine XIX. stoljeća pa sve do početka Prvoga svjetskog rata

⁴⁷ AST, TCM, Rg B III 148, 31. 3. 1930.

⁴⁸ “L’Assemblea generale straordinaria della ‘S.A.M.T.’ Società Anonima Mineraria Triestina, udite ed approvato le comunicazioni del Consiglio per la parte relativa alla fusione mediante incorporazione della ‘S.A.I.B.’ Società Anonima Italiana Bauxiti in Trieste e della ‘Mineraria Triestina’ Società a garanzia limitata pure in Trieste...” AST, TCM, Rg B III 148, 11. 6. 1930.

⁴⁹ Trbovljansko ugljenokopno društvo osnovano je 1872. s koncesijom Wiener Bank-Vereina. Središte rudarske djelatnosti društva bili su rudnici u Zasavju (Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Dol). Do početka XX. stoljeća društvo je preuzelo i neke rudnike u Štajerskoj (Ojstro, Liboje-Zabukovica, Laško) te drugdje po Sloveniji (Dobrova, Senovo i Reštanj). Kraći opis djelovanja družbe vidi u fondu Trboveljske premogokopne družbe u Arhivu Republike Slovenije (<<http://arsq.gov.si/Query/detail>

Trbovljansko ugljenokopno društvo bilo je najveće rudarsko poduzeće na području slovenskih pokrajina, s time da je proizvodnja labinskih rudnika u desetljeću prije rata iznosila oko desetine cjelogodišnje proizvodnje poduzeća.⁵⁰

Nakon Prvoga svjetskog rata labinski su rudnici nacionalizirani. Prvoga siječnja 1920. u Trstu je osnovano dioničko društvo *Società Anonima Carbonifera ARSA*. Cilj novoosnovanog društva bio je preuzeti vlasništvo i upravljanje nad spomenutim rudnicima od *Trbovljanskog ugljenokopnog društva*.⁵¹ Većinu dionica poduzeća (60%) posjedovali su talijanski (iz "stare" Italije) i tršćanski poduzetnici. Među utemeljiteljima iz "stare" Italije bila je glavna *Banca Italiana di Sconto*, a iz Trsta su najznačajniji dioničari pored BCT-a bili *Navigazione Libera Triestina*, *Stabilimento Tecnico Triestino* i *Lloyd Triestino*. Ta tršćanska pomorska društva bila su zainteresirana za ARSA-u radi dobave ugljena kao pogonskoga sredstva za brodove.⁵² Preostalih 40% udjela dionica zadržalo je *Trbovljansko ugljenokopno društvo*.

Što se tiče lokacijskoga čimbenika transporta, ugljen se transportirao željeznicom do pristaništa Bršica i Štalije i odande brodovima u Trst ili bi pak brodovi doplovali u ta pristaništa uzeti zalihu prije putovanja.⁵³ Lokacijski čimbenik tržište pokazuje da su labinski rudnici opskrbljivali ugljenom različita industrijska poduzeća, od kojih je većina bila u Trstu, a ostala posvuda po Italiji. Inače su najznačajniji klijenti bila tršćanska i riječka pomorska društva, koja su najvjerojatnije bila njihovi potrošači i prije Prvoga svjetskog rata i koja su od 1925. do 1935. pokrivala oko trećine prodanoga ugljena.⁵⁴

U vezi s lokacijskim čimbenikom radnom snagom vidimo da su u poduzeću zapošljavali lokalnu nekvalificiranu radnu snagu. U labinskim je rudnicima 1920-ih i u prvoo

asp?ID=24020>). O osnivanju vidi i: Jože ŠORN, "Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1969., br. 4, 139.

⁵⁰ DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 1 (Godišnja izvješća Trifailer Kohlenwerks Gesellschaft), *Geschäfts Bericht Trifail 1900.* i 1910.

⁵¹ "La Società 'Arsa' si è costituita il 1. gennaio 1920 con un capitale di Lire 15.000.000, allo scopo di nazionalizzare le Miniere Carbonifere di Carpano – Vines – Stermazio (Istria) [Štrmac pokraj Svete Nedelje kod Labina, op. H. R.], che fino al 1919 erano di proprietà della Trifailer Kohlenwerks Gesellschaft di Vienna." BCT, *Dati e notizie*, 153.

⁵² "L'iniziativa muoveva da un gruppo di imprenditori giuliani, interessati principalmente al settore cantieristico e armatoriale, che pensavano in questo modo di impadronirsi di un importante settore di produzione di energia, da impiegare in primo luogo sulle loro navi." Anna MILLO, "La Società Anonima Carbonifera Arsa: vicende finanziarie e industriali (1919–1940)", *Qualestoria*, IX/1981., br. 2, 59.

⁵³ "Il porto dell'Arsa, destinato esclusivamente al servizio della miniera, ha attualmente un movimento annuo di circa 1.200 natanti, ed è, per quantità di carbone caricato, il primo porto di carbonamento dell'Adriatico ed il secondo del Regno, classificandosi soltanto dopo il porto di Genova." CONSIGLIO PROVINCIALE DELL'ECONOMIA CORPORATIVA DI TRIESTE, *Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste negli anni 1933 e 1934 – XII e XIII*, Trieste, 1935., 185.

⁵⁴ To su sljedeća društva: "Adria" S.A. di Navigazione (Fiume), "Cosulich" Soc. Triestina di Navigazione (Trieste), Jadranska plovidba (Sušak), Martolinich Marco U. (Lussinpiccolo), Navigazione Libera Triestina (Trieste), Ditta Tripcovich (Trieste), "Ilva" (Genova), Carlo Martinolich & F. (Trieste), "Costiera" (Fiume), Comando Marina (Napoli), Gruppo Ravano (Genova) (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 88 (Statistica liste Clienti 1925–1935).

polovini 1930-ih radilo oko tisuću radnika.⁵⁵ S obzirom na razinu proizvodnje tih godina i prije Prvoga svjetskog rata, možemo tvrditi da su prije rata imali barem toliko ili manje zaposlenih radnika. Po broju zaposlenih radnika i organizaciji proizvodnje, labinski rudnici tj. poduzeće ARSA bilo je najveće ugljenokopno poduzeće u Julijskoj krajini i najveće rudarsko poduzeće u Istarskoj provinciji. Zapravo su imali toliko zaposlenih radnika koliko sva poduzeća za iskopavanje boksita zajedno. U drugoj polovini tridesetih godina, kad je zbog poteza državne autarkične ekonomske politike⁵⁶ broj zaposlenih radnika narastao na malih 9000,⁵⁷ postali su neusporedivo najveće rudarsko poduzeće u Julijskoj krajini i najveći pojedinačni poslodavac na području Istarske provincije. Pokrivali su jedva trećinu svih zaposlenih u industriji i obrtništvu od 1937. do 1939. godine.

Što se tiče lokacijskoga čimbenika kapitala, možemo primijetiti velika ulaganja u infrastrukturu, opremu i strojeve.⁵⁸ To znači da je poduzeće za rentabilno poslovanje trebalo (mnogo) veće investicije u fiksni kapital nego što su to trebala poduzeća u industriji eksploatacije boksita. U slučaju labinskih rudnika to je povezano i sa značajnom modernizacijom i korištenjem električne energije u proizvodnji potkraj dvadesetih godina (od 1930. svi pogoni i strojevi rade isključivo pomoću električne energije, a ne više na paru)⁵⁹, na osnovi kojih su se rudnici razvijali u idućem desetljeću.

U razvoju ARSA-e nakon 1920. možemo primijetiti izrazito djelovanje "Jacobs-obrasca", gdje je presudni položaj imala gradska tršćanska okolica. Kao što je rečeno, nakon Prvoga svjetskog rata labinske je rudnike "podržavilo" poduzeće ARSA, koje su pomogli ustanoviti i tršćanski poduzetnici te talijanska banka *Banca Italiana di Sconto*, zajedno s preostalim suvlasnicima iz "stare" Italije. Riječ je dakle o suradnji poduzetničkoga i strukovnoga znanja s bankovnim kapitalom. No od 1925. do 1927. dolazi do važne promjene u vlasničkoj strukturi poduzeća kad je tršćanska obitelj Brunner preuzela nadzor nad poduzećem preko "svojih" poduzeća *Cotonificio Triestino Brunner S. A.* i *Fratelli Brunner*, koja su dobila u vlasništvo 40% dionica, a 14% dionica imao je u rukama BCT, u kojem su Brunneri imali presudni utjecaj.⁶⁰ Do 1929./1930., kad su ga vodili Brunneri – bili su i vlasnici i upravitelji – u poduzeću su i dalje prisutna tršćanska pomorska društva, tršćanski osiguravatelji i BCT. Osim toga, tada se planiralo i proširenje djelatnosti ARSA-e na proizvodnju i distribuci-

⁵⁵ A. MILLO, "La Società Anonima Carbonifera Arsa", 73.

⁵⁶ Ograničavanje uvoza sirovina i državne narudžbe – za ARSA-u su novi veliki naručioc bili vojska i državne željeznice.

⁵⁷ Anna MILLO, Anna Maria VINCI, "Azienda, sindacato e classe operaia nelle miniere dell'Arsa", u: *L'Istria fra le due guerre*, 155.

⁵⁸ "Nuovi pozzi e nuove gallerie furono aperte allo sfruttamento ed importanti impianti nel soprassuolo furono eseguiti per rendere più produttivo il lavoro già prevalentemente manuale dell'esercizio. I nuovi investimenti richiesero però; capitali notevolissimi, talchè la Società, nello stesso primo anno di esercizio, dovette aumentare tosto il capitale a Lire 30.000.000. e poi a Lire 45.000.000." BCT, *Dati e notizie*, 153.

⁵⁹ A. MILLO, A. M. VINCI, *n. dj.*, 137.

⁶⁰ DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 3 (Consorzio Acquisto Azioni).

ju električne energije, u skladu sa strategijom obitelji Brunner o formiranju velikoga industrijsko-trgovačkog koncerna na području Julijske krajine. Nakon propasti Brunnerovih 1930. većinu dionica preuzima *Banca Commerciale Italiana*, a 1935. poduzeće je podržavljeno i postaje dio državnoga koncerna *Azienda Carboni Italiana*⁶¹. Ta integracija ARSA-e u *Azienda Carboni Italiana* pratila je tadašnju talijansku ekonomsku politiku koncentracije i zaštite ključnih državnih industrija, među koje je spadala i proizvodnja primarnih sirovina, a primjer je djelovanja "MAR-obrasca".⁶²

Industrija građevnoga materijala – cementare

Industrija proizvodnje cementa na području Istre zaživjela je u međuratnom razdoblju, kad su u Istarskoj provinciji osnovana dva dionička društva. Prvo, *Società Anonima Istriana dei Cementi*, osnovano je 1925. u Puli, s koncesijom *Cementi Isonzo*, dioničkoga društva sa sjedištem u Trstu i pogonima u Anhovu. Neposredno prije osnivanja, prilikom susreta Mussolinija s predstavnicima Ministarstva pomorstva (*Ministero della Marina*), Ministarstva financija (*Ministero delle Finanze*), Ministarstva gospodarstva (*Ministero dell'Economia Nazionale*) i delegata *Cementi Isonzo* bilo je odlučeno da se izgradi nova cementara na mjestu tada (od 31. prosinca 1923.) zatvorenog pulskog Arsenala (riječ je o zoni *Scoglio S. Pietro*).⁶³ Gradnja pogona trajala je dvije godine (od 1926. do 1927.) i stajala je 3,500.000 lira. Poduzeće je proizvodilo cement tipa *Portland*, kao i *Cementi Isonzo*, te "cemento fuso", mješavinu vapnenca i boksita koju je 1908. patentiralo francusko poduzeće za proizvodnju cementa *Lafarge*.⁶⁴ Slično kao u *Cementi Isonzo*, 1926. najznačajniji dioničari S. A. *Istriana dei Cementi* postale su talijanske banke *Banco di Roma* (58% dionica), *Banca Nazionale di Credito* (10% dionica) i S. A. *Lafarge* (5% dionica).

Drugo poduzeće bilo je *Società Portland e Marna Albona*, tj. S.P.E.M.A., dioničko društvo koje je imalo pogon u Koromačnom (Valmazzinghi), u neposrednoj

⁶¹ A. MILLO, "La Società Anonima Carbonifera Arsa", 70.-75.

⁶² "Cosicché obiettivi dello Stato – controllo su tutto il settore delle materie prime ed in particolare sui combustibili, anche in connessione con la tendenza al riarmo..." *Isto*, 75.

⁶³ "Nell'udienza del 28 corrente mese accordata ai rappresentanti della Società Cementi Isonzo di Trieste, S. E. il Presidente del Consiglio dei Ministri, assistito dal sottoscritto [državni podtajnik u Ministarstvu mornarice, Sirianni, op. H. R.] ed alla presenza del Comm. Bartolini, delegato del Ministero delle Finanze, fu approvato in massima lo schema di convenzione concordato tra il R. Governo e la suddetta Società per la concessione in favore di quest'ultima 'Scoglio S. Pietro' in Pola per impiantarvi una fabbrica di cementi." Mussolini u pismu iz srpnja 1925. kaže "... per concorrere alla rinascita industriale della Città di Pola, è mio intendimento di favorire l'impianto di una industria privata che possa dar lavoro a molti operai..." Archivio Centrale dello Stato, Roma, Presidenza del Consiglio dei Ministri (Segreteria), pratica 1/1.12, fascioli 1760; fotokopije tih dokumenata su iz arhiva Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia u Trstu, kut. 64, fascioli IV.

⁶⁴ "... per il cemento fuso siamo stati coadiuvati dalla ditta Lafarge e siamo tanto pratici della lavorazione del cemento portland..." AST, Schedario Camera di Commercio (dalje: C. d. C.), N. 739, 25. 5. 1927.

blizini rudnika ARSA-e u Raši.⁶⁵ Poduzeće je iskorištavalo vlastiti mramor, ali i onaj koji je u svojim rudnicima iskopavala ARSA.⁶⁶ Međutim, opseg proizvodnje bio je manji od cementare u Puli.

Veoma značajan lokacijski čimbenik razvoja obaju poduzeća bila je dostupnost sirovina. S.P.E.M.A. je iskorištavala nalazišta mramora pokraj Labina, a S. A. *Istriana dei Cementi* nastala je na lokaciji kamo su osnovnu sirovinu (mramor) morali do poga transportirati morem iz Dalmacije. No zato je u blizini imala nalazišta boksita i silicija, što joj je omogućivalo oblikovanje specifičnih proizvoda ("cemento fuso" i "cemento di magnesita"), koje nije proizvodila ni jedna druga cementara na području Julijske krajine.⁶⁷ Izgradnja cementare u Puli povezana je i s u uvodnom poglavlju spomenutim namjerama fašističkoga vrha da se aktivira industrijska djelatnost u Puli 1920-ih.⁶⁸ Oba su poduzeća za transport sirovina i proizvoda koristila lokalna pristaništa: *Istriana dei Cementi* pulsko pristanište, a S.P.E.M.A. ARSA-ina pristaništa u Bršici i Štalijama. Dakle, riječ je o određenoj prisutnosti urbanizacijskoga gospodarskog obrasca, tj. iskorištavanju gradske i regionalne transportne infrastrukture.

Što se tiče čimbenika radne snage, cementare u Istri zapošljavale su lokalne radnike iz matične ili susjednih općina. Cementara u Puli u međuratnom je razdoblju pokrivala oko 10% svih zaposlenih u industriji i obrtništvu u gradu (od 670 do 770 radnika⁶⁹), a S.P.E.M.A. je 1931. imala oko 250 zaposlenih radnika.⁷⁰

U vezi s lokacijskim čimbenikom tržištem možemo reći da su cementare proizvođile najviše za domaće tržište. S.P.E.M.A. je proizvodila isključivo cement tipa *Portland* i prodavala ga na domaćem tržištu i u talijanskim kolonijama.⁷¹ *Istriana dei Cementi*

⁶⁵ U izvješću Istarske trgovinske i industrijske komore, tj. *Consiglio Provinciale dell'Economia Nazionale* za 1930. zapisano je da su obje cementare bile nedavno osnovane ("... stabilimenti di recente istituzione..."). Ako znamo da je cementara u Puli osnovana tek 1925., možemo zaključiti da je i S.P.E.M.A. nastala oko te godine, tj. sigurno nakon Prvoga svjetskog rata. Njezin nastanak nije upisan u registar *Tribunale commerciale e marittimo* u Trstu za to razdoblje (1906. – 1930.). To može značiti sljedeće: ili je poduzeće bilo registrirano kod redovnoga suda u Puli, s obzirom na to da je djelovalo na području Istre, ili je bilo registrirano negdje drugdje u Italiji, tj. njegovi su vlasnici bili iz "stare" Italije. Potonja je opcija vjerojatnija budući da su sva veća dionička poduzeća u Istri imala vlasnike izvan provincije.

⁶⁶ "... S. P. E. M. A. di Valmazzinghi situata nella ricchissima zona mineraria della Valle d'Arsa, vi si usa marna scavata dalla stessa società nella sua miniera posta a 500 metri dallo stabilimento." DAPA, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni..., 37., tablica 40.

⁶⁷ "... S. A. Istriana dei Cementi produce il cemento naturale, il cemento fuso e dal 1929 la magnesite; per la primo si serve di marna dalmata mentre il fuso o cemento alluminoso è di bauxite." DAPA, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni..., 37.

⁶⁸ "... il R. Governo ha emanato un decreto legge in base al quale viene concesso a Pola la zona franca. Questo fatto avrà, speriamo, favorevole influenza anche per la nostra industria che, specialmente finché si trova ai suoi inizi, ha bisogno di sostegno." AST, C. d. C., N. 739, 3. 5. 1929.

⁶⁹ DAPA, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni..., 37.

⁷⁰ DAPA, Prefettura dell'Istria di Pola, kut. 308, fascickl X-3-13/4, 25. 7. 1931.

⁷¹ "... la S. P. E. M. A. fino al 1929 ha sempre venduto tutto il suo prodotto nel regno e nelle Colonie..." DAPA, Općina Pula, knj. 118, Le Condizioni..., 37.

također je većinu proizvoda prodavala na domaćem tržištu. U tome im je posebno odgovaralo ne samo sudjelovanje u konzorcijima u okviru kojih su si poduzeća kartelskim dogovaranjem podijelila domaće tržište nego i fašistička ekonomska politika u međuratnom razdoblju, koja je u drugoj polovini tridesetih godina javnim radovima stimulirala domaće građevinarstvo⁷². Naime, proizvodnja u cementarama bila je ovisna o razini građevinske djelatnosti, tj. o potražnji za građevnim materijalima.

U industriji proizvodnje cementa lokalizacijski i urbanizacijski obrazac nisu imali većega udjela, a jako su vidljivi "MAR-obrazac" i "Jacobs-obrazac". Poticaj za nastanak *Istriana dei Cementi* došao je iz *Cementi Isonzo* iz Trsta. U osnivanju je sudjelovalo poduzeće *Spalato Società Anonima del Cemento Portland* iz Splita, koje je imalo registriranu podružnicu u Trstu još prije Prvoga svjetskog rata i transportiralo je i prodavalo cement iz Splita preko Trsta na austrijskom području. U vođenju *Istriana dei Cementi* sudjelovali su poduzetnici i stručnjaci iz Trsta, koji su isto tako vodili *Cementi Isonzo* i francusko poduzeće *Lafarge*, koje je pridonijelo stručnim znanjem.⁷³ Dakle, *Istriana dei Cementi* nastala je zbog širenja već postojeće industrijske djelatnosti, što je primjer "MAR-obrasca". Dodatno je "MAR-obrazac" vidljiv pri preuzimanju *Istriana dei Cementi* od poduzeća *S. A. Unione Cementi Marchino & Co.* iz Torina 1939.,⁷⁴ što možemo interpretirati kao dio fašističke politike koncentracije industrijskih poduzeća unutar pojedinih industrijskih grana u drugoj polovini tridesetih godina. Prisutnost bankovnoga kapitala banaka *Banca Nazionale di Credito* i *Banca di Roma* te državnoga investiranja u modernizaciju i proširenje proizvodnje *Istriana dei Cementi* 1929. (preko ureda *Banca d'Italia* za financiranje industrije – *Consorzio Sovvenzioni su Valori Industriali*)⁷⁵ otkriva prisutnost "Jacobs-obrasca".

Zaključak: prostorni vidici industrijalizacije

Na temelju predstavljene metodologije i analize razvoja izabраниh industrijskih grana na području Istre od 1918. do 1940. možemo postaviti sljedeće zaključke. Rudarska i industrija proizvodnje cementa bile su poprilično raspršene po Istri budući da je razvoj pogona neposredno povezan s nalazištima ruda. Unatoč većoj koncentraciji industrijskih pogona oko Labina (*S.A.M.T.* i *Società...*, *ARSA*, *S.P.E.M.A.*), nije moguće tvrditi da su ta poduzeća bila međusobno povezana u smislu lokalizacijskoga obrasca, u vidu razmjene radne snage ili tehnologije, uporabe zajedničke infrastrukture (pristaništa!) i energije (korištenje električne energije). Jedini primjer

⁷² "Anche le quantità di Cemento Portland collocate nel Regno con il tramite del Consorzio Produttori Leganti Idraulici delle Tre Venezie e del Consorzio Tirreno Produttori Cemento, segnarono un forte aumento, dovuto questo oltre che all'estensione della nostra zona d'attività all'Italia Meridionale, anche, ed in prima linea, al merito della saggia politica del Governo Nazionale, che, continuando il vasto programma di lavori pubblici..." AST, C. d. C., N. 739, 6. 4. 1935.

⁷³ AST, C. d. C., N. 739, 25. 5. 1927.

⁷⁴ AST, C. d. C., N. 739, 31. 9. 1939.

⁷⁵ AST, C. d. C., N. 739, 31. 3. 1930.

lokalizacijskoga obrasca jest suradnja između ARSA-e i S.P.E.M.A.-e u vezi s dobavom mramora od ARSA-e i zajedničko korištenje pristaništa u Bršici i Štalijama.

Mnogo je prisutniji urbanizacijski obrazac, pri čemu prednjači ARSA, koja je preko nabave ugljena za brodove neposredno povezana s pomorskom, tj. trgovinskom djelatnošću tršćanskoga pristaništa. Osim toga, djelovanje urbanizacijskoga obrasca primjećujemo kod *Istriana dei Cementi*, čiji je pogon bio u Puli i koja je preko pulskoga pristaništa uvozila sirovine i izvozila proizvode. Na postojeću transportnu infrastrukturu u Istarskoj provinciji bila je vezana i industrija eksploatacije boksita, budući da su sva analizirana poduzeća koristila kamione, tj. cestovne veze za transport rude od rudnika do mora, tj. pristaništa. Usporedba između industrije vađenja boksita i vađenja ugljena te proizvodnje cementa potvrđuje nam dosadašnje nalaze da je transportna, tj. cestovna infrastruktura u unutrašnjosti Istre bila (jako) loša i da su pristaništa bila neuralgične točke istarske transportne mreže. Ako pogledamo i sjevernu Istru, možemo vidjeti da su glavne tvornice za preradu ribe u Julijskoj krajini smještene u Izoli (poduzeća *Società Anonima prodotti alimentari G. Arrigoni & C.*, *Ampelea, Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari*) koristile isključivo pomorske putove za transport sirovina i proizvoda između Izole i Trsta, odakle su ih zatim željeznicom prevozile dalje.⁷⁶

Što se tiče lokacijskih čimbenika, treba naglasiti da su sve tri industrijske grane prema broju zaposlenih radnika spadale među ključne industrije u Istarskoj provinciji. Napose je rudarstvo, tj. vađenje boksita, ugljena i silicija, koje nismo posebno analizirali, bilo najraširenija i najveća industrijska djelatnost. Druga najjača djelatnost bila je prerada ribe, koncentrirana u sjevernom dijelu Istre (Izola, Kopar, Umag). Isto su tako i prema količini investiranoga kapitala rudarstvo, proizvodnja cementa i prerada ribe bile glavne industrije u provinciji.

U vezi s lokacijskim čimbenikom kapitalom kao izvor glavnih investicija javlja se Trst, i to kod sve tri analizirane industrijske grane. Kao najveće gradsko središte u Julijskoj krajini, Trst je bio i centar poduzetničkoga kapitala i znanja te kao takav izvor investicija u različite industrijske djelatnosti, ne samo u Istarskoj provinciji nego i u cijeloj Julijskoj krajini. U vezi s tom ulogom Trsta prilikom razvoja analiziranih industrijskih grana u Istri na djelu je proces prelijevanja, s obzirom na to da gradsko središte investira u razvoj industrije u ne-gradskoj okolini, izvan grada. Investitori su značajni tršćanski poduzetnici (npr. obitelj Brunner) i poduzeća (npr. tršćanska pomorska društva), glavna tršćanska banka (BCT), ali i drugi poduzetnici, trgovci i stručnjaci iz Trsta. Drugi važan izvor investicija bile su glavne talijanske banke, *Banca Commerciale Italiana* (COMIT), *Banco di Roma*, *Banca Italiana di Sconto* i *Banca Nazionale di Credito* te ostali poduzetnici iz Italije.⁷⁷ Poduzetnika iz

⁷⁶ Za detaljniju analizu industrije prerade ribe na cjelokupnom području Julijske krajine vidi H. RATKAJEC, *n. dj.*

⁷⁷ Što se tiče povezivanja bankarstva s industrijom u Italiji prije Prvoga svjetskog rata i u međuraću, vidi dva temeljna rada o ekonomskoj povijesti Italije toga vremena: Gianni TONIOLO, *Leconomia dell'Italia fascista*, Roma – Bari, 1980. i Vera ZAMAGNI, *Dalla periferia al centro. La seconda rinascita economica dell'Italia, 1861–1981*, Bologna, 1990.

Istre bilo je jako malo, većinom su sudjelovali u poduzećima u industriji eksploatacije boksita (*Società...i Mineraria Triestina*).

Prisutnost bankovnog kapitala, trgovaca i poduzetnika različitih profila otkriva dinamički "Jacobs-obrazac" kod svih triju grana. To znači da su te industrije i nastale te se razvijale neovisno o Trstu, tj. o djelovanju gradskoga (tršćanskoga) lokalizacijskog i urbanizacijskog obrasca. Najviše su bile neovisne industrija eksploatacije boksita i proizvodnje cementa. U vezi s prvom možemo vidjeti da su nakon prvoga vala investicija iz Trsta u osnivanju poduzeća (S.A.M.T., *Mineraria*, S.A.I.B.) inicijativu preuzeli poduzetnici, tj. kapital iz inozemstva. Primjer toga je integracija *Minerarije* i S.A.I.B.-a u S.A.M.T., koji je od druge polovine dvadesetih godina bio potpuno u vlasništvu poduzeća iz Kanade. Slična je priča sa *Società...*, koja je prije Prvoga svjetskog rata bila u vlasništvu mađarskoga poduzeća. U poslijeratnoj "nacionalizaciji" sudjelovali su poduzetnici iz Trsta, ali su bili u manjini nasuprot ostalim "talijanskim" dioničarima (COMIT i neki politički visokorangirani pojedinci iz Istre). U industriji proizvodnje cementa isto su tako pojedinci i stručnjaci iz Trsta osnovali poduzeće *Istriana dei Cementi* preko matičnoga poduzeća *Cementi Isonzo*. Poslije je njihova uloga ostala ograničena na upravljanje poduzećem, a glavni su dioničari tj. vlasnici bile banke iz "stare" Italije. Najintenzivnije je s Trstom preko protoka kapitala, tržišta i urbanizacijskoga obrasca bila povezana ARSA, gdje su glavnu ulogu u dvadesetim godinama imali Brunneri.

Važan preokret dogodio se 1930-ih, kad je na razvoj analiziranih industrija sve jače utjecala fašistička ekonomska politika državno vođenog gospodarstva, oblikovana kao odgovor na veliku gospodarsku krizu.⁷⁸ U industriji eksploatacije boksita to se može primijetiti u sve većoj prodaji na domaćem talijanskom tržištu, i to primarno za potrebe industrije aluminijske u industrijskoj zoni Porto Marghera pokraj Venecije te u integraciji *Minerarije* i S.A.I.B.-a u S.A.M.T., čime prestaje utjecaj tršćanskih poduzetnika u toj industriji. Proces integracije, tj. udruživanja i koncentracije pogona unutar pojedinih industrijskih grana karakteristični su za fašističku ekonomsku politiku i talijansku industriju u tridesetim godinama, napose u drugoj polovini. Tim je koncentracijama, kojima možemo dodati i sudjelovanje *Istriana dei Cementi* u državno sankcioniranim konzorcijima, fašistička politika željela ne samo zaštititi proizvodnju strateških sirovina (ugljen, boksit) nego i osigurati odlučujući glas pri usmjeravanju razvoja industrijskoga sektora u državi. To je posebno vidljivo u integraciji ARSA-e u državno poduzeće/konzern *Azienda Carboni Italiana*. Sva ta udruživanja i koncentracije primjer su djelovanja "MAR-obrasca", koji je dakle prevladavao 1930-ih, s većim usmjerenjem analiziranih grana na talijansku državnu razinu, a "Jacobs-obrazac" bio je izraženiji 1920-ih, prije prevlasti fašističke ekonomske politike državno usmjeravanog gospodarstva.

Sa slovenskog jezika preveo dr. sc. Zdenko Radelić

⁷⁸ Što se tiče fašističke ekonomske politike i uspostavljanja ekonomske autarkije, vidi knjige u prethodnoj bilješci.

SUMMARY

SPATIAL PERSPECTIVE OF INDUSTRIALIZATION IN ISTRIA DURING THE PERIOD FROM 1918 TO 1940: EXAMPLES OF DEVELOPMENT IN MINING AND BUILDING MATERIALS INDUSTRY

The purpose of this article is to introduce the spatial characteristics of the industrialization process in Istria during the period from 1918 to 1940. It was the period when the area of the European periphery was also enveloped by the process of industrialization, and at the same time there were significant political and economic changes due to the fact that Istria became a part of the Kingdom of Italy after the World War I and the fall of the Austro-Hungarian Empire, which resulted in the establishment of the new (fascist) economic relations and politics.

The article is directed towards the analysis of the three industries – bauxite-mining, coal-mining and cement production – which were some of the major industries in the region of Istria. The research area is limited to the Croatian part of the Istrian peninsula. General theory of location was used as a methodology, or to be more precise, locational factors which can explain why the industrial plants were built only on specific locations.

Then follows the theory of half-growth which explicates that industrial activities are connected in the area through some central point, i.e. a city which is typically the largest industrial centre in the area (of localization and urbanization economies) and MAR and Jacobs economy that allows us to understand the development of industrial activities outside the city influence.

The basis for the research was the economic and socio-historiographical analysis of work and activities of particular industrial enterprises in the selected fields. The analysis could determine the presence and operation of location factors, localization, urbanization, MAR and Jacobs economies through which it is possible to observe the presence and effects of various economic policies.

First archival sources were registers of enterprises from the National Archives in Trieste, supplemented with the archival sources from the National Archives in Pazin.

The results of the analysis show that the mining industry and cement production were quite dispersed over Istria regarding the fact that the development of plants was directly associated with the mining sites. Also we cannot claim that the companies were interconnected in the way of localization economies. Furthermore,

we can observe how those industries were exploiting the existing Istrian transport infrastructure. The analysis confirms previous findings that the transport, i.e. road infrastructure in the interior of Istria was (very) weak and that the enterprises rather used the docks for an efficient transport of raw materials. All three industries were, by the number of employees, among the key ones in the Istrian province. The forefront was the mining industry in Labin. Trieste appeared as a centre of venture capital and knowledge and as a source of investment, which means that urban environment affects the development of industry in a non-urban environment, the environs outside the city. However, Jacobs-economy confirms that those industries have grown and developed independently from Trieste, especially under the influence of the Italian banking capital in the 1920s. A significant shift occurred in the 1930s when the fascist economic policy of the state directed economy had a strong influence on the development of those industries, which is an example of MAR economy action.

Key words: Istria, Industrialization, Fascist economic policy, Bauxite, Coal-mines, Cement plants